

Сиротенко С. Є.,
асистент кафедри цивільного права №1
Національного університету «Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого

ПРО МІСЦЕ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З КОМПЕНСАЦІЇ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ У СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Звертає на себе увагу, що стаття 23 ЦК, яка регулює такий спосіб захисту порушених цивільних прав як відшкодування моральної шкоди, поміщена у основних положеннях ЦК та передбачає право особи на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав, без встановлення підстав та меж реалізації зазначеного права. Причому норми щодо компенсації моральної шкоди розміщуються в ЦК головним чином саме в главі 3 про захист цивільних прав та інтересів (ст.ст. 16, 23) й у главі 82 про відшкодування шкоди (ст.ст. 1167, 1168). Деколи посилення на можливість компенсації такої шкоди ЦК містить і в інших статтях, що регулюють принципово різні правовідносини: при недобросовісному поданні заяви про визнання фізичної особи недієздатної (ст. 39), як правовий наслідок недійсності правочину (ст. ст. 216, 225, 226, 230-233), як правовий наслідок порушення зобов'язання (ст. 611). Однак вказане не може поставити під сумнів загальний та основоположний характер як глави 3 ЦК, так і глави 82 ЦК для відповідної сфери правовідносин із захисту порушених цивільних прав.

Справа в тому, що поняття шкоди (завдання, відшкодування майнової, моральної шкоди) ЦК використовує значну кількість раз, при чому в різних аспектах та в абсолютно різних за своєю характеристикою правовідносинах. Наприклад, про право власника, права якого порушені, на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди вказує ст.386 ЦК у розумінні засад захисту права власності; а наприклад, ст.1161 ЦК передбачає відшкодування державою шкоди, завданої особі, яка без відповідних повноважень рятувала здоров'я та життя фізичної особи від реальної загрози для неї.

Тим не менш за будь-яких умов ст.11 ЦК прямо вказує, що завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі є підставою виникнення цивільних прав та обов'язків. Очевидно, що такі цивільні права та обов'язки складають зміст правовідносин, а з урахуванням існування чітко визначених суб'єктів як заподіювача (зобов'язаної особи, боржника), так і потерпілого (уповноваженої особи, кредитора) **ці права та обов'язки можуть бути реалізовані виключно у правовій формі зобов'язання**. До такого висновку спонукає зміст ч.1 ст.509 ЦК, згідно якій зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Виходячи з традиційного розуміння зобов'язання як відносного правовідношення, важливо відмітити, що, зокрема, посилення ст.386 ЦК на таку засаду захисту права власності як відшкодування майнової та моральної шкоди, **не означає, що вказане набуває форми та реалізується в межах**

абсолютних правовідносин (якими є відносини власності). Застосування цього способу захисту порушеного права все одно передбачає існування особи божника та кредитора, вимагає використання загальних засад захисту цивільного права (ст.ст. 16, 22, 23), а також посилання на відповідні норми книги п'ятої ЦК Зобов'язальне право. Отже, факт завдання особі моральної шкоди, незалежно від виду правовідносин, у яких така шкода завдана (речові, особисті немайнові, охорони прав інтелектуальної власності, спадкові, відкожування шкоди, інші не договірні), породжує новий обов'язок заподіювача відшкодувати завдану шкоду та якісно новий правовий зв'язок учасників.

Теза про реалізацію досліджуваного способу захисту виключно у сфері зобов'язальних правовідносин (виходячи з традиційного поділу зобов'язань на договірні та недоговірні), логічно вимагає з'ясування, чи буде зобов'язання з відшкодування моральної шкоди договірним або недоговірним. Проблема є важливою і має принциповий характер в силу різних причин, в тому числі і в аспекті можливості сторонами самостійно врегулювати їх відносини на власний розсуд (також і всупереч закону), наприклад, що стосується розміру відшкодування шкоди, підстав, звільнення від відповідальності тощо.

Питання може бути вирішене достатньо однозначно в разі, коли між сторонами відсутні будь-які договірні відносини і факт завдання шкоди сам по собі, а не у зв'язку з вже існуючими правовідносинами, став підставою виникнення самостійного зобов'язання. Відсутні сумніви, що у такому разі зобов'язання з відшкодування моральної шкоди носить недоговірний характер й підпорядковується імперативним нормам глави 82 ЦК. У таких випадках можливість сторін самостійно врегулювати свої відносини даного виду в договорі реально зводиться майже нанівець – для договірного регулювання правовідносин тут існують об'єктивні межі. Єдине виключення передбачається статтею 1195 ЦК, де йдеться про можливість сторонами збільшити обсяг і розмір відшкодування шкоди, завданої потерпілому каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я. Однак важко зрозуміти, як це правило буде діяти стосовно моральної шкоди, про наявність та конкретний розмір якої можна говорити лише після вчинення протиправних дій чи бездіяльності відносно потерпілого та уже після завдання самої шкоди.

Набагато складніше поставлене питання вирішується у разі існування між сторонами договірних відносин, наприклад, договорів перевезення, підряду, купівлі-продажу, трудового договору тощо. Сформульована у такому аспекті проблема є досить давньою та характерною не лише для вітчизняної науки й законодавства. В багатьох країнах (Німеччина, Японія, Англія, США) у подібних випадках за потерпілим визнається право вибору подання позову з порушення договору або з делікту, що отримало назву конкуренції договірної та деліктної відповідальності. Однак вже у Франції така конкуренція вважається неприпустимою. При цьому останнім часом у багатьох країнах проявляється тенденція до встановлення єдиного режиму відповідальності незалежно від договірної або ж деліктної підстави виникнення шкоди та підпорядкування її єдиним правилам, що пояснюється практичною неможливістю розмежування підстав виникнення шкоди.

Вітчизняне законодавство вищевказаної конкуренції позовів не допускає. Традиційним є погляд про те, що шкода носить позадоговірний характер завжди тоді, коли порушуються права, які носять абсолютний характер: чи то майнові права (право власності, інші речові права) чи особисті немайнові блага (життя, здоров'я, честь, гідність, ділова репутація тощо). І це не залежить від наявності чи відсутності між сторонами попередніх договірних взаємовідносин. Такий підхід пояснюється тим, що вказані права та блага за своєю природою як такі взагалі не можуть бути предметом договірного регулювання. Їх абсолютний характер ґрунтується на загальній забороні будь-кому завдавати шкоду особі або майну іншого, що й робить реально неможливим визнати їх предметом домовленості конкретних сторін. Останнє й викликає імперативність, а не диспозитивність приписів закону в зобов'язаннях із спричинення шкоди. І саме тому, як вважається, в статтях 928 та 1196 ЦК прямо вказується, що *незважаючи на існування між сторонами певних договірних відносин, шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, підлягає відшкодуванню за правилами про позадоговірні зобов'язання*. Подібне вирішення проблеми зафіксовано і в параграфі 3 глави 82 ЦК про відшкодування шкоди, завданої фізичній або юридичній особі внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) внаслідок їх конструктивних, технологічних, рецептурних та інших недоліків. Слід звернути особливу увагу, що в останньому прикладі обов'язок по наданню покупцю чи іншій особі якісного товару, який відповідає конструктивним, технологічним, рецептурним вимогам – це безпосередній обов'язок продавця, з яким покупець пов'язаний договірними правовідносинами.

З цього, на нашу думку, може слідувати висновок, що зобов'язання з відшкодування моральної шкоди, незалежно від виду попередніх правовідносин сторін, завжди є зобов'язанням недоговірним, відносно якого необхідно застосовувати виключно імперативні приписи закону та яке реалізовується згідно приписів глави 82 ЦК. Це відбувається незалежно від того, існують чи ні будь-які попередні відносини між сторонами. Подібне вирішення проблеми можна вважати логічним та об'єктивно витікаючим з самої суті такої шкоди, заборона завдання якої є загальною заборонаю для кожного. Припущення іншого призведе до принципово помилкового результату. Наприклад, до того, що можливість компенсації моральної шкоди буде залежати від передбачуваності про це в договорі або що сторони в договорі взагалі будуть позбавляти одна одну права на стягнення компенсації моральної шкоди в разі її передбачуваного завдання чи заздалегідь обмежувати або ж визначати її максимальний розмір.